

ПРОБЛЕМИ ЛІНГВОКОНЦЕПТОЛОГІЇ, ЛІНГВОКОГНІТИВІСТИКИ ТА ДИСКУРСОЛОГІЇ

УДК 811.112.2:398.21

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КОНЦЕПТУ *TOD* У ТЕКСТАХ НІМЕЦЬКИХ НАРОДНИХ КАЗОК

Давиденко Ганна Віталіївна,

канд. філол. наук

Вінницький соціально-економічний інститут ВМУРЛ "Україна"

У статті розглядається специфіка вербалізації концепту *TOD* у німецьких народних казках та відмінності у репрезентації цього концепту загалом у мовній картині світу німецького народу. Встановлюються лінгвокогнітивні особливості реалізації складових семантичної структури концепту *TOD* у текстах німецьких народних казок.

Ключові слова: концепт, концептосфера, мовна картина світу, лінгвокультура, німецька народна казка.

Об'єктом дослідження статті є концепт *TOD* у німецькій мовній картині світу та його актуалізація у текстах німецьких народних казок. **Предмет** дослідження – мовні репрезентанти концепту *TOD* та лінгвокогнітивні особливості реалізації складових його семантичної структури у казковому тексті. *Фактичним матеріалом* дослідження є приклади із 42-х німецьких народних казок, зафіксованих на письмі братами Грімм зі збереженням автентичної форми та змісту текстів (загальний обсяг – 401 сторінка) зі збірника "*Kinder- und Hausmärchen*" (КНМ). Методом суцільної вибірки нами встановлено, що концепт *TOD* актуалізується саме у цих казках, що складає 263 приклади його вживання.

Актуальність постановки питання зумовлено передусім тим, що механізми концептуалізації та категоризації дійсності у мові займають чільне місце у сучасних лінгвістичних студіях. Значимий для носіїв німецької мови концепт *TOD* досі не був предметом спеціального розгляду з боку німецьких і українських лінгвістів у плані дослідження його національної специфіки на матеріалі текстів німецьких народних казок.

Метою цього дослідження є опис поняттєвих характеристик концепту *TOD* у німецькій лінгвокультурі, виявлення способів вираження загальних інваріантних складових концепту *TOD* мовними засобами у текстах німецьких народних казок.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що концепт *TOD* вперше виступає об'єктом дослідження у текстах німецьких народних казок. Такий підхід дозволяє поглибити знання щодо семантики когнітивних одиниць, які визначають зміст концепту *TOD*, усвідомити культурні особливості німецького етносу, виявити глибинні характеристики його мовної свідомості.

Теоретичною базою дослідження послужило положення про нерозривність мови і культури народу: значення мовних одиниць відображають специфіку національної картини світу (В. фон Гумбольдт; Л. Вайсгербер; А. Вежбицька та ін.). Одиницею лінгвокультури є культурний концепт. Концепт є основною одиницею пережитої

інформації в індивідуальній і колективній свідомості. Існують тексти, в яких експліцитно виражені найбільш значущі для лінгвокультур концепти (Н. Д. Арутюнова, А. П. Бабушкін, А. Вежицька та ін.).

Мовні засоби вираження культурних концептів створюють систему, яка побудована за принципом поля. У ньому виділяють відносно чітке ядро і розмиту периферію (А. В. Бондаренко, В. Г. Гак та інші). Етнокультурна специфіка концептів полягає не стільки у наявності унікальних змістових утворень, скільки в значущості окремих ознак у складі концептів і специфічної комбінаторики цих ознак (В. М. Савицький, В. В. Красних, О. В. Бабаєва та ін.).

Відтак, вивчення концепту *TOD* у текстах німецьких народних казок враховує взаємодію компонентів: концепту як предмета аналізу, тексту – як формату мовного матеріалу аналізу, культури – як результату концептуалізації понятійної сфери *TOD*. Оскільки дослідження має лінгвокультурний напрям, воно передбачає інтерпретаційний аналіз одиниць, що відбивають взаємозв'язок між мовою, культурою та особистістю (представника певного етносу, народу).

Проблематика смерті стала предметом дослідження у працях таких мовознавців як Й. Л. Вайсгербер (Johann Leo Weisgerber) "Aufhören des Lebens" [Weisgerber 1968] та У. Л. Чейфа (Wallace L. Chafe) "Toten" [Chafe 1976].

У книзі Р. Беліво та Д. Гінграса (Richard Béliveau, Denis Gingras) "Смерть. Остання таємниця життя" (*Der Tod. Das letzte Geheimnis des Lebens*) смерть визначається як остаточна втрата типових для живої істоти і суттєвих життєвих функцій. Перехід життя до смерті називається смертю: *Der Tod ist der endgültige Verlust der für ein Lebewesen typischen und wesentlichen Lebensfunktionen. Der Übergang vom Leben zum Tod wird Sterben genannt* [Béliveau, Gingras 2012, 18].

Смерть у християнській традиції – більшою мірою радість від надії на те, що душа померлої благочестивої людини потрапить у рай, з'явиться перед Богом і помолиться там за тих людей, які залишилися на землі. Смерть для християнина – перехід у таємниче майбутнє. Проте християнському тлумаченню смерті як блага, вісниці спокою і радості протиставляється народне уявлення про неї як про ворожу силу, неминуче зло. Глибоке психологічне коріння осмислення смерті як трагедії обумовлені трагізмом самої події – непоправною втратою близької людини, її відходом у небуття. Явище смерті в усі часи приголомшувало відчуття й уяву людей, примушувало ще раз звертатися до питання про мету і сенс життя, призначення людини на землі, етичному боргу перед померлими і живими.

Глибинний рівень концепту *TOD* у німецькій мові складає етимологія лексичної одиниці *Tod*. Для її аналізу ми використовуємо словник Якоба та Вільгельма Грімм *Deutsches Wörterbuch*. Саме у цій праці братів Грімм якнайкраще відображено тлумачення слова *Tod* у період, коли були зібрані та записані німецькі народні казки. За даними словника *Deutsches Wörterbuch* Я. та В. Грімм [J. Grimm, W. Grimm 1971, В. 21, Sp. 540–541] слово *Tod* походить від готського індогерманського *daufus*, *ahd. tōd tōth dōd u.a. (plur. tōda), mhd. tōt, tōdes, plur. tōde und tæde*, що означало *смерть*. У цій же словниковій статті брати Грімм дають визначення слову *Tod* (смерть): *Der Tod ist die Auflösung des (zunächst menschlichen) Lebens, das Sterben sowohl als das*

Gestorbensein, mag es auf natürliche oder gewaltsame Weise erfolgen: der Begriff des Todes drückt entweder das harte notwendige Schicksal zu Sterben aus und da sagten die Griechen Schicksal. Tod ist Ablösung des Geistes von gewissen Naturkräften, mit denen er sich vereint hat. Смерть – це завершення життя (принаймні, людського). Вмирання може трапитись природним або насильницьким способами: поняття смерті виражає завершення людського життя вмиранням і є саме тим, що греки називали долею. Смерть – відділення духу від природної оболонки, з якою він був об'єднаним. Окрім цього, брати Грімм у словнику зафіксували існуючі уявлення про типи смерті: 1) *Tod im ausgesprochenen Gegensatz zum Leben* – смерть, як виражена опозиція життю. 2) *Der allen Menschen bevorstehende natürliche Tod* – природне передбачуване завершення людського існування. 3) *Andere Arten und Ursachen des Todes* – інші види смерті: а) *gemeiner Tod, Epidemie* – смерть у великих масштабах, епідемія; б) *der jähe Tod* – раптова смерть; в) *gewaltsamer Tod durch fremde oder eigene Hand, als Strafe (am Kreuze, am Galgen, durch Enthaupten u.s.w.)* – насильницька смерть, заподіяна чужими або своїми руками, покарання (розп'яття, повішання, відрубання голови тощо); д) *der Tod des Krieges* – смерть у результаті війни; е) *Tod des Hungers (durch Verhungern)* – голодна смерть (смерть через голод) [Jacob Grimm, Wilhelm Grimm 1971, 540].

На наш погляд, розглянуті лексичні одиниці співвідносяться з інваріантами концептів, так званим концептом-мінімумом, яким володіють усі мовці даною мовою. Знання глибинного рівня концепту забезпечує взаєморозуміння та адекватне сприйняття тексту. Проте для розуміння менталітету нації, для побудови певного фрагменту картини світу такі знання є недостатніми. Це відкриває для нас конкретні перспективи інтерпретації основного рівня концепту *TOD/СМЕРТЬ*.

Структура значення лексеми *TOD* включає в себе чотири основні семи: 1) смерть – природне завершення людського життя (*Die Kristallkugel* [KHM 197]); *Das blaue Licht* [KHM 116]; *Strohalm, Kohle und Bohne* [KHM 18] та ін.); 2) смерть – відправна точка, початок нового етапу в житті (*Der Schneeweissen und Rosenrot* [KHM 161]; *Die drei Hadwerksburchen* [KHM 120]; *Der goldene Vogel* [KHM 57]); 3) смерть – покарання (*Die drei Federn* [KHM 63], *Das Eselein* [KHM 144], *Die zertanzten Schuhe* [KHM 133], *Allerleirauh* [KHM 65] та ін.); 4) смерть – персонаж потойбічного світу (*Der Gevatter Tod* [KHM 44], *Die Boten des Todes* [KHM 177], *Der Spielhansl* [KHM 82]).

У текстах німецьких народних казок, в першу чергу, реалізується базисна сема *смерть – природне завершення людського життя*. Вона є стрижневим елементом казок, які розвивають ідею про те, що *смерть є неминучою*. При цьому лексема *Tod* є складовою частиною багатокomпонентного присудка разом з прикметником *gewiss* – неминучий: ...*war mir der Tod gewiss* (*Strohalm, Kohle und Bohne* [KHM 18]); ...*so war ihnen der Tod gewiss* (*Der Teufel und seine Großmutter* [KHM 125]).

У значенні "померти" лексема *Tod* вживається з дієсловами *des ... Todes sterben, den Tod erleiden, Todes verscheiden, des Todes erlöschen*: ...*schon dreiundzwanzig Jünglinge wären eines jämmerlichen Todes gestorben* – ...вже двадцять три юнаки загинули безглуздою смертю (*Die Kristallkugel* [KHM 197]).

Те, що все у цьому світі має своє завершення, підкреслюється також сполученням лексеми *Tod* із прийменниками *bis an*, що вважається традиційним закінченням казки: *...und sie lebten vergnügt miteinander bis an ihren Tod* – ...і прожили вони щасливо аж до самої смерті (*Der Krautesel* [KHM 122]); *sie lebten nun alle zusammen in Einigkeit bis an ihren Tod* – вони всі разом жили у згоді аж до самої смерті (*Die zwölf Brüder* [KHM 9]).

Лексема *Tod* у сполученні з дієсловом *entgehen* у заперечній формі має значення "не уникнути смерті". При цьому конотація суму підкреслюється відповідним прикметниками *traurig* – сумний та *letzte* – останній: *...er sah wohl, dass er dem Tod nicht entgegen würde. Er sass eine Weile ganz traurig... 'Das soll mein letztes Vergnügen sein'* – ... побачив він, що не вдасться йому уникнути смерті. Він сидів певний час зовсім сумний... "Це буде останньою моєю радістю" (*Das blaue Licht* [KHM 116]).

Смерть приймається німецьким народом як явище природне і закономірне. Проте ніхто точно не може точно знати час смерті: *Der Tod ist gewiss, doch ungewiss die Stunde* – Найвизначеніше у житті – смерть, а найневизначеніше – її година, говорить древня латинська приказка. Проте людина може відчувати **наближення смерті**: *...und mein Tod ist nah, da wollte ich euch vor meinem Ende noch versorgen* (*Die drei Glückskinder* [KHM 70]); *...bis er nah am Tod war. Und wie der Jude nun sterben wollte, sprach er das letzte Wort* (*Die klare Sonne bringts an den Tag* [KHM 115]). Наближеність смерті передається дієсловом *rücken* – наближатись, прикметником *nah* – близький: *...und sah doch, wie der Tod immer näher rückte* (*Die drei Schlangenblätter* [KHM 16]); фразеологізмом *...der Tod sass ihm im Nacken* – на ладан дихав (*Die beiden Wanderer* [KHM 107]).

Передчуття смерті передаються лексемою *Tod* у поєднанні із дієсловами: *den Tod sehen* – бачити смерть: *sahen die Fliehenden ihren Tod vor Augen* (*Die Nixe im Teich* [KHM 181]); *den Tod aussehen* – передбачати смерть (*Jungfrau Maleen* [KHM 198], *Der Mond* [KHM 175]); виразом *auf den Tod krank sein* – бути смертельно хворим (*Bruder Lustig* [KHM 81]).

У казці *Die Boten des Todes* (Посланці смерті) [KHM 177] зазначаються передвісники смерті – різні хвороби: лихоманка, запаморочення, ломота, шум у вухах, зубний біль, потемніння в очах: *'habe ich dir nicht einen Boten über den andern geschickt? kam nicht das Fieber, stiess dich an, rüttelte dich und warf dich nieder? hat der Schwindel dir nicht den Kopf betäubt? zwickte dich nicht die Gicht in allen Gliedern? brauste dirs nicht in den Ohren? nagte nicht der Zahnschmerz in deinen Backen? wird dirs nicht dunkel vor den Augen? Über das alles, hat nicht mein leiblicher Bruder, der Schlaf, dich jeden Abend an mich erinnert?'*. В останньому реченні смерть називає сон своїм рідним братом. Такому **ототожненню стану сну й смерті** сприяли уявлення німецького етносу про смерть. У своїх психоаналітичних міркуваннях К.-Г. Юнг визнавав за снами симптоматичну роль компенсації реальності [Юнг 1994, 180]. Тобто середньовічні німці шляхом ототожнення себе з померлим намагалися знизити відчуття тривоги за власне існування. Людина може заснути, і це не буде смертю, що ілюструється казкою *Dornröschen*: *Es soll aber kein Tod sein, sondern ein hundertjähriger tiefer Schlaf, in welchen die Königstochter fällt* [KHM 50].

Властивою бідним селянам була втома від важкого життя, сповненого турбот та безкінечної праці. Проте прагнення смерті згідно християнської моралі вважалося протиприродним. Людина не могла самотійно вирішувати свою долю, а страх перед Богом і у той же час **бажання смерті** проявлялось у найрізноманітніших ситуаціях. У німецькій мові це передається прикметником *süß* – солодкий (*der süße Tod* – солодка смерть) та дієсловом *wünschen* – бажати (смерті): *'die Leute sagen' der Tod sei bitter, mir schmeckt er süß. Kein Wunder, dass die Bäuerin sich so oft den Tod wünscht'* – Люди кажуть, що смерть гірка, та для мене вона солодка. Не диво, що селянки так часто бажають смерті (*Der arme Junge im Grab*) [KHM 185].

Смерть другорядного персонажа казки, як правило старшого у сім'ї, лежить в основі семи **смерть** – **відправна точка, початок нового етапу в житті** передається лексемою *Tod*, яка стоїть після прийменника *nach*: *...der soll nach meinem Tod König sein* (*Die drei Federn* [KHM 63]); *nach seinem Tod König sein* (*Die zertanzten Schuhe* [KHM 133]); *nach des Königs Tod erbte der Dummling das Reich und lebte lange Zeit vergnügt mit seiner Gemahlin* (*Die goldene Gans* [KHM 64]).

Християнські уявлення про смерть близької людини (власного батька, батька дружини) як моменту покладання на плечі сина або синів обов'язків спадкоємців допомагає пережити втрату близької людини. Окрім того, це відповідає ідеї спадковості, яка домінувала у монархічній Німеччині: *... soll er...nach meinem Tod auf dem königlichen Thron sitzen und die königliche Krone tragen* – після моєї смерті сяде на королівський трон і носитиме королівську корону; *Ich gebe dir jetzt mein Reich halb, und nach meinem Tod bekommst du es ganz. ... Da gab ihm der Alte das halbe Reich, und als er nach einem Jahr starb, hatte er das ganze, und nach dem Tode seines Vaters noch eins dazu und lebte in aller Herrlichkeit.* – Я дам тобі половину свого королівства, а після моєї смерті ти успадкуєш все. ...І віддав Старий йому пів-королівства; а коли рік потому він помер, юнак отримав усе королівство, а після смерті свого батька ще й до того ж і інше, і він жив у великій пишності (*Das Eselein* [KHM 144]).

Сема **смерть** – **покарання** вербалізується лексемами *Strafe, Tod, verdienen, wohlverdiente*: *...bis ich durch seinen Tod erlöst würde. Jetzt hat er seine wohlverdiente Strafe empfangen.* – ... допоки я буду звільнений від чар його смертю. А тепер він отримав заслужене покарання (*Schneeweisschen und Rosenrot* [KHM 161]); *Deine Stiefschwester hat längst den Tod verdient* – Твоя названа сестра давно заслуговує смерті (*Der liebste Roland* [KHM 56]). Смерть-покарання, як **стра́та** за рішенням суду, вербалізується лексемами *Gericht, Tod, stellen, führen, verurteilen*: *...Die böse Stiefmutter ward vor Gericht gestellt ...und starb eines bösen Todes* – А зла мачуха була віддана під суд ... і вона загинула злою смертю (*Die zwölf Brüder* [KHM 9]); *...Am andern Morgen wurden sie vor Gericht geführt...führt sie gleich zum Tod* – Іншим ранком привели їх на суд. ... Ведіть їх на страту (*Die drei Handwerksburschen* [KHM 120]); *Den andern Morgen wurde er vor ein Gericht gestellt und, da er alles bekannte, zum Tode verurteilt* – Наступного ранку його привели до суду і оскільки він в усьому зізнався, його засудили до страти (*Die goldene Vogel* [KHM 57]).

У концепті **TOD/СМЕРТЬ** відображено з одного боку страх перед смертю, а з іншого – повагу. Це знайшло своє відображення у персоніфікаціях образу смерті: *der Gevatter Tod* – смерть-кума (*Der Gevatter Tod* [KHM 44]).

Як головний герой Смерть з'являється у трьох німецьких народних казках (*Der Gevatter Tod* [КНМ 44], *Die Boten des Todes* [КНМ 177], *Der Spielhansl* [КНМ 82]).

Слід зазначити, що як *персоніфікований образ* у німецьких народних казках лексема *Tod* набуває негативної конотації: *ein jämmerlicher Tod* – жалюгідна, безглузда смерть (*Jungfrau Maleen* [КНМ 198], *Die Kristallkugel* [КНМ 197]), *der dürrbeinige Tod* – смерть на худих ногах (*Der Gevatter Tod* [КНМ 44]), *der bleiche Tod* – бліда смерть (*König Drosselbart* [КНМ 52]).

Тим не менш, казки *Der Gevatter Tod* [КНМ 44] та *Die Boten des Todes* [КНМ 177] вербалізують сему **смерть – справедливість**. Х. Рьолеке вважає, що брати Грімм у німецьких народних казках мали на меті показати справедливість цієї постаті: вона не знищує людей, а лише позбавляє їх фізичної оболонки: "*Damit wird vielleicht angedeutet, dass der Tod die Menschen ja nicht vernichtet, sondern ihnen die physische Erdhaftung nimmt*" [Rölleke 2004, 865–866].

У культурі німецького народу смерть розглядається як явище, що поновлює справедливість. Німецькі приказки, у яких фігурує смерть, часто виступають на захист бідних людей: *Alles für Geld, umsonst ist nur der Tod* – Все за гроші, окрім смерті; *Der Tod zahlt alle Schulden* – Смерть рахує всі гріхи; *Der Tod versöhnt* – Смерть примиряє; *Arm oder reich, der Tod macht alles gleich* – Бідний чи багатий, смерть усіх зрівнює.

Так, наприклад, у казці *Der Gevatter Tod* [КНМ 44] бідний чоловік обирає для своєї тринадцятої дитини хрещеного. Спочатку батько відхиляє пропозицію Бога, оскільки він, на думку бідняка, віддає все багатіям, а бідних людей змушує голодувати: *du gibst den Reichen und lässt den Armen hungern*, а потім – Чорта, який обманює і спокушає людей: *du betrügst und verführst die Menschen*. Врешті-решт, батько вирішує взяти за хрещену Смерть, оскільки вона зрівнює усіх: *der alle gleich macht*. Смерть справедлива, оскільки забирає і багача, і бідняка, не вибираючи: *du holst den Reichen wie den Armen ohne Unterschied, du sollst mein Gevattersmann sein*.

Згідно християнських уявлень німців, людина не владна ані над своїм життям, ані над своєю смертю. На все воля Бога. Так, наприклад, у казці *Der Spielhansl* [КНМ 82] Святий Петро просить Бога послати до Ганселя-Гравця смерть: *Da hat der heilige Petrus zu unserem Herrgott gesagt: "Herr, das Ding tut nicht gut, er gewinnt schliesslich noch die ganze Welt; wir müssen ihm den Tod schicken."* Und da haben sie ihm den Tod geschickt. – Говорить тоді Святий Петро Господу богу: "Справа йде не до добра, так він виграє увесь світ. Треба до нього смерть послати. І вони послали до нього смерть".

Смерть таким чином розглядалась як прояв вищої волі, якою людина не володіє. Смерть посилається людині Богом.

Висновки. У межах дослідження концепту *TOD/СМЕРТЬ* на матеріалі текстів німецьких народних казок було встановлено, що концепт *TOD* є одним з ключових концептів німецькомовної картини світу. Він є багатограним утворенням, у якому відображаються наукові, побутові, релігійні знання, а також забобони; змальовано образ смерті, сформовано ставлення німецького етносу до явища смерті та шляхи подолання страху смерті.

У парадигматичній системі німецької мови концепт *TOD* утворює лексико-фразеологічне поле з ядерними лексемами *der Tod, sterben, der Tote, tot*. У структурі поля виділяються 3 автономних субполя, які складаються з мікрополів та груп. У текстах німецьких народних казок концепт *TOD* утворює асоціативно-семантичне поле з власною структурою та семантичними зв'язками. Воно є подібним до загальнономовного поля, проте з чотирьох основних субполів: 1) смерть – природне завершення людського життя; 2) смерть – відправна точка, початок нового етапу в житті; 3) смерть – покарання; 4) смерть – персонаж потойбічного світу. Автономні поля складаються з мікрополів та груп. Найчисленнішими є субполя "Смерть – природне завершення людського життя" та "Смерть – відправна точка, початок нового етапу в житті".

Перспективними у подальших наукових розвідках є дослідження лінгвокогнітивних особливостей реалізації складових семантичної структури інших концептів у текстах німецьких народних казок.

В статье рассматривается специфика вербализации концепта *TOD* в немецких народных сказках, а также отличия в репрезентации этого концепта в языковой картине мира немецкого народа в целом. Устанавливаются лингвокогнитивные особенности реализации составляющих семантической структуры концепта *TOD* в текстах немецких народных сказок.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, языковая картина мира, лингвокультура, немецкая народная сказка.

The article deals with verbalization specificity of the concept *TOD* in the German folk tales. The attention is also paid to this concept representation differences in the German language world model. The linguocultural peculiarities of constituents of a semantic structure of the concept *TOD* realization are studied in the texts of the German folk tales.

Key words: concept, sphere of concepts, language world model, linguoculture, the German folk tale.

Література:

1. Юнг К. Г. Воспоминания, сновидения, размышления / Карл Густав Юнг ; пер. с нем. – Киев : Air Land, 1994. – С. 180–181, 187.
2. Grimm J. Deutsches Wörterbuch. 16 Bde. [in 32 Teilbänden] [Електронний ресурс] / Jacob Grimm, Wilhelm Grimm. – Leipzig : S. Hirzel, 1854–1960. – Режим доступу : <http://germazope.uni-trier.de/Projects/WBB/woerterbuecher/dwb/wbgui?lemid=GG26646>.
3. Béliveau R. Der Tod. Das letzte Geheimnis des Lebens – Daten, Fakten, Unerklärliches / Richard Béliveau, Denis Gingras. – München, 2012.
4. Rölleke H. Die Märchen der Brüder Grimm. Eine Einführung / Heinz Rölleke. – Stuttgart : Reclam, 2004. – 250 S.

Джерело ілюстративного матеріалу:

KHM *Brüder Grimm*. Alle Kinder- und Hausmärchen, der Ausgabe letzter Hand von 1857 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.maerchenkristall.com/maerchen.htm>.